

ZAMONAVIY TILSHUNOSLIK TERMINOLOGIYASI MUAMMOLARI

Axmedova Aynura

aynuraaxmedova345@gmail.com

ToshDO‘TAU talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada tilshunoslikda antroposentrik paradigmaning kirib kelishi, uning leksikologiya va terminologiyaga ta'siri haqida so'z yuritilgan. Shu vaqtgacha nashr etilgan tilshunoslik terminlariga oid lug'atlar haqida ma'lumot berilgan. Shuningdek, zamonaviy lingvistik sohalar terminologiyasida lug'atshunoslik muammolari, xususan, tilshunoslikka oid terminlarning elektron va bosma nashrlardagi izohli lug'atini tayyorlash bo'yicha fikrlar bildirilgan.

Abstract: This article talks about the introduction of the antropocentric paradigm in linguistics, its influence on lexicology and terminology. Information about dictionaries of linguistics terms published so far is given. Also, the problems of lexicography in the terminology of modern linguistic fields, in particular, opinions on the preparation of an explanatory dictionary of terms related to linguistics in the electronic and printed publications are expressed.

Аннотация. В статье рассматривается внедрение антропоцентрической парадигмы в языкознание, ее влияние на лексикологию и терминологию. Приведены сведения об опубликованных к настоящему времени словарях лингвистических терминов. Также высказываются проблемы лексикографии в терминологии современных лингвистических направлений, в частности, мнения о составлении толкового словаря терминов, относящихся к языкознанию, в электронных и печатных изданиях.

Kalit so'zlar: *antroposentrik paradigma, antroposentrik sohalar, termin, terminologiya, leksikografiya, terminologik elektron lug'at.*

Dunyo tilshunosligida o'tgan asrlarda shakllangan antroposentrik paradigma o'zbek tilshunosligiga ham kirib keldi va jadallik bilan rivojlandi. Ma'lumki, til tizimiga dastlab semantik va sintaktik jihatdan yondashilgan bo'lsa, XX asr kashfiyoti – antroposentrik paradigmada tilga antroposentrik yondashish, tahlil qilish kuchaydi. Bunda har qanday matnga faqat lisondan ma'lum me'yorlar asosida nutqqa ko'chuvchi jarayon natijasi sifatidagina emas, balki ijtimoiy va boshqa xususiyatlarga ega bo'lgan muloqot, o'zida muayyan til egasining bilimlarini, lisoniy ko'nikmalarini, lisoniy tafakkurini jamlagan qurilma sifatida ham qarala boshlandi, ya'ni til egasi – shaxs birinchi planga ko'chdi. Natijada tilshunoslik o'ziga yondosh bir nechta sohalar bilan integratsiyaga kirishdi va tilshunoslikning yangi sohalarini paydo bo'ldi. Sotsiolingvistika, psixolingvistika, neyrolingvistika, kognitiv tilshunoslik, kompyuter lingvistikasi, pragmalingvistika, lingvokulturologiya, aksiolingvistika, etnolingvistika kabi sohalarning paydo bo'lishi tilshunoslikning deyarli barcha ijtimoiy va tabiiy fanlar bilan o'zaro

bog'liqligini ko'rsatdi. Va albatta, ushbu yangi lingvistik sohalarning tadqiqot obyekti markazini shaxs omili tashkil etadi.

Tilshunoslikning yangi yo'nalishlari orasida kompyuter lingvistikasi bugungi kunimizda tez taraqqiy etmoqda. Chunki hozirgi axborot asrimizda ma'lumotni asl holicha qabul qilish, ishonchli saqlash va eng qulay tarzda boshqalarga yetkazib berish bevosita til bilan bog'liq. Tarjima qilish, til o'qitish jarayonini avtomatlashtirish dasturlariga bo'lgan ehtiyoj kompyuter lingvistikasi fanining shakllanishiga zamin yaratdi.[Xolmanova, 2019:7] Kompyuter lingvistikasining asosini mashina tushuna oladigan, qayta ishlash mumkin bo'lgan til modelini yaratish hisoblanadi. Kompyuter lingvistikasi rivojlanishi bilan bugungi kunda uning vazifalari kengaydi. Til korpusini yaratish, elektron lug'atlar, tezaurus lug'atlar, axborotni saqlovchi, yetkazib beruvchi har xil dasturlar ishlab chiqish kabi amaliy ishlar bugungi kunda kompyuter lingvistikasining oldiga qo'ygan vazifalarini tashkil etadi.

O'zbek tilshunosligiga yangi sohalar kirib kelishi bilan yangi o'zlashma terminlar ham kirib keldi. Sotsiolingvistika, psixolingvistika, lingvokulturologiya va boshqa sohalarga oid neologizmlar asl holida to'g'ridan to'g'ri o'zlashdi. Sotsiolekt, ideolekt, diglossiya, geshtalt, freym, skript kabi terminlar o'zbek terminologiyasini, leksikologiyasini boyitdi. Bunday terminlar ko'plab topiladi, hatto ayrim zamonaviy tilshunoslik sohalarida terminlar shunchalik ko'p o'zlashdiki, ular o'zlarining alohida terminologik tizimini shakllantirdi. Tilshunoslikka oid yangi terminlarning o'zbek leksikologik tizimiga kirib kelishi leksikologik, terminologik izohli lug'atlarni qaytadan tayyorlashni, yangilashni talab qilmoqda. Tilshunosligimizda lingvistik terminlarni umumleksikadan farqli ravishda alohida to'plagan, lug'at holiga keltirgan dastlabki olim akademik Azim Hojiyevdir. Muallifning 1985-yilda “O'qituvchi” nashriyoti tomonidan “Lingvistik terminlarning izohli lug'ati” chop etildi. Ushbu nashrning qayta to'ldirilgan shakli 2002-yilda “Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati” nomi bilan ommaga taqdim etildi. Bunda muallif yuqorida ko'rsatilgan lingvistik terminlar izohli lug'atidan farqli ravishda uni qayta ishlab to'ldirgan, nomaqbul terminlarni chiqarib tashlagan, imkon darajasida ruscha, ruscha-baynalmilal terminlarning o'rniga o'zbek tilidagi variantini, muqobilini ishlatishga harakat qilgan. Muallifning o'zi ma'lumot berishicha, lug'atda o'sha davrdan faol qo'llanilib kelayotgan ruscha-baynalmilal terminlarning to'liq uchdan bir qismi o'zbekchalashtirilgan. [Hojiyev, 2002: 3] Lug'atda 1700ga terminlar alifbo tartibida berilgan. Lug'atdagi har bir maqolada dastlab termin nomi bosh harflar bilan, keyin uning o'zlashgan yoki o'zlashmaganligi, o'zlashgan bo'lsa, qaysi tildan o'zlashganligi va terminning izohi keltirilgan. Keyingi tilshunoslikka oid lug'at Ne'mat Mahkamov va Ixtiyor Ermatov tomonidan 2013-yilda nashr etildi. Ushbu “Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati”da 1500ga yaqin termin keltirilgan. Lug'atning yuqoridagi lug'atlardan farqi uning, asosan, umumta'lim maktablari, akademik-litsey hamda kasb-hunar kollejlari o'quvchilari uchun yaratilganligi, terminga berilgan izohlar umumta'lim maktablari, akademik-litsey hamda kasb-

hunar kollejlari o'quvchilari uchun yaratilgan darsliklar asosida izohlanganligidir. Lug'atda termin nomi bosh so'z sifatida va agar o'zbek tilidan boshqa chet tillardan o'zlashgan bo'lsa, qaysi tildan o'zlashganligi, izohi, ko'p ma'noli bo'lsa har bitta ma'nosi alohida berilgan, izohni tasdiqlovchi misol, agar termin boshqa terminga aloqador bo'lsa, aloqadorligi maxsus belgilar bilan ko'rsatilgan (*ayn, qiyos, zid, qarang*). Bundan keyin tilshunoslik terminlarining umumiy izohli lug'ati yaratilmadi.

XXI asr boshlarida kirib kelgan tilga bo'lgan antroposentrik yondashuv jahon tilshunosligidan o'zbek tilshunosligiga o'zining nazariyalari bilan birgalikda terminologiyasini ham olib kirdi. Natijada bu holat hammaga tanish bo'lavermagan yangi terminlarga ixcham tarzda izoh berilgan lug'atlar yaratishni taqozo etdi. Nizomiddin Mahmudov va Durdona Xudoyberganovalar hammuallifligida yaratilgan “O'zbek tili o'xshatishlarining izohli lug'ati” (Toshkent, 2013) ana shunday lug'atlardan. Lug'at o'zbek tili egalarining obrazli tafakkuriga xos 530dan ortiq turg'un o'xshatishlarni o'z ichiga olgan va izohlar o'zbek tilidagi matnlar asosida misollar bilan dalillangan. Ushbu lug'atni lingvokulturologik xarakterdagi lug'at sifatida ham baholash mumkin. Chunki lug'atda izohlangan o'xshatish etalonlari xalqning milliy tafakkuri, madaniyati va obrazli fikrlashi mahsulidir. [Normamatov, 2020: 5] Shuningdek, lingvokulturologiyaning tilshunosligimizda boshqa sohalarga qaraganda qisqa fursatda jadal sur'atda rivojlanishi natijasida 2015-yilda alohida kitob holida D.Xudoyberganovanning “Lingvokulturologiya terminlarining qisqacha izohli lug'ati” nashrdan chiqdi. Kitob “So'z boshi”, “Lug'atning tuzilishi haqida” va lug'at maqolalaridan iborat. Lug'atda terminlar ko'p emas, faqatgina lingvokulturologiyada foydalaniladigan asosiy terminlar keltirilgan. Keyingi qisqacha izohli lug'at Guli Toirovaning “Pragmalingvistika” o'quv lug'atidir. Ushbu lug'at hajmi ham unchalik katta emas, pragmalingvistikadan tashqari boshqa lingvistik sohalarga oid ayrim tushunchalar ham izohlangan. Lug'at alifbo tartibida, taxminan 278ga yaqin so'zni qamragan.

Xulosa qilib aytganda, til rivojlanar, amaliyotda foydalanilar ekan, uning leksikasi, terminologiyasi ham kengayib boradi. Nafaqat amaliy, balki tilning nazariy jihatdan ham taraqqiy etishi muhim. Ana shu ehtiyojlar natijasida umumadabiy leksikadan leksikadan farqli ravishda o'ziga xos ilmiy leksika (terminologiya) shakllanadi. Albatta, leksika kabi chetdan o'zlashayotgan terminlarni ham tartibga solib turish muhim. Bunda bizga terminologik lug'atlar, ayniqsa, terminologik izohli lug'atlar yordam beradi. Bunday lug'atlarda har bir termin o'zi anglatayotgan tushunchani, mohiyatini to'liq va aniq ifodalashi zarur. Lug'atlar yaratilmaguncha terminologik tizimdagi har xil salbiy hodisalar, masalan, ayni bir tushunchani ifodalash uchun birdan ortiq terminning yoki aksincha bir nechta boshqa-boshqa hodisalarni ifodalash uchun bir terminning qo'llanilishi, hodisaning mohiyatini to'liq, aniq ifodalay olmaydigan terminlarning vujudga kelishi va boshqa shu kabi salbiy oqibatlarni keltirib chiqarishi mumkin. Yuqoridagi ma'lumotlarni kuzatar ekanmiz, “Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati” 2013-

yildan buyon yangilanmaganligiga guvoh bo‘lamiz. O‘tgan deyarli 10 yil ichida tilshunoslikka oid yangi terminlar ko‘plab o‘zlashdi. Tilshunoslik sohasining nazariy jihatdan rivojlanishi, yangi tadqiqotlarning paydo bo‘lishi bunga keng yo‘l ochdi. Tilshunoslikning ko‘plab zamonaviy sohalari bo‘yicha o‘zbek tilshunosligiga dunyo tilshunosligining nazariyalari asos bo‘ldi. Shu sababli xalqaro terminlar, inglizcha, ruscha-baynalmilal atamalar soni ancha ko‘paydi. Bularni lug‘atlarda jamlash, ularni tartibga solib borish muhim vazifalardandir. Shuningdek, tilshunoslikka oid terminlarning elektron shaklini tayyorlash, alohida dastur ishlab chiqish ham muhimdir. XXI asrda zamonaviy lingvistik sohalar ichida kompyuter lingvistikasi jadal tezlikda rivojlandi, rivojlanmoqda. Bugungi kunda tilni dasturlashtirish bo‘yicha amaliy va nazariy ishlar olib borilmoqda. Adabiy tilni jahon miqyosiga olib chiqishda, uni xalqaro foydalanuvchi tillar qatoriga qo‘shishda bu juda muhim. Til korpusi, murakkab tezaurus lug‘atlar, elektron lug‘atlar yaratish ustida ko‘plab ishlar amalga oshirilmoqda. Xususan, tilshunoslikka oid jami terminlarni qamrab olgan murakkab, sifatli izohli lug‘atlarning elektron va bosma nashrlarini yaratish lingvistik terminografiyaning kechiktirib bo‘lmas vazifalaridandir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Dadaboyev H. O‘zbek terminologiyasi. – Toshkent, 2019.
2. Dadaboyev H. Zamonaviy o‘zbek leksikografiyasi va terminologiyasi. – Toshkent, 2016.
3. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002. – B. 4.
4. Mahkamov N, Ermatov I. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. – Toshkent: Fan, 2013.
5. Normamatov S. Leksikografiya asoslari. – Toshkent, 2020. – B. 84.
6. Toirova G. Pragmalingvistika. – Toshkent: Akademnashr, 2016.
7. Xolmanova Z. Kompyuter lingvistikasi. – Toshkent, 2019. – B. 14.
8. Xudayberganova D. Matnning antroposentrik tadqiqi. – Toshkent: Fan, 2013.
9. Xudoyberganova D. Lingvokulturologiya terminlarining qisqacha izohli lug‘ati. – Toshkent: Turon zamin ziyo, 2015.